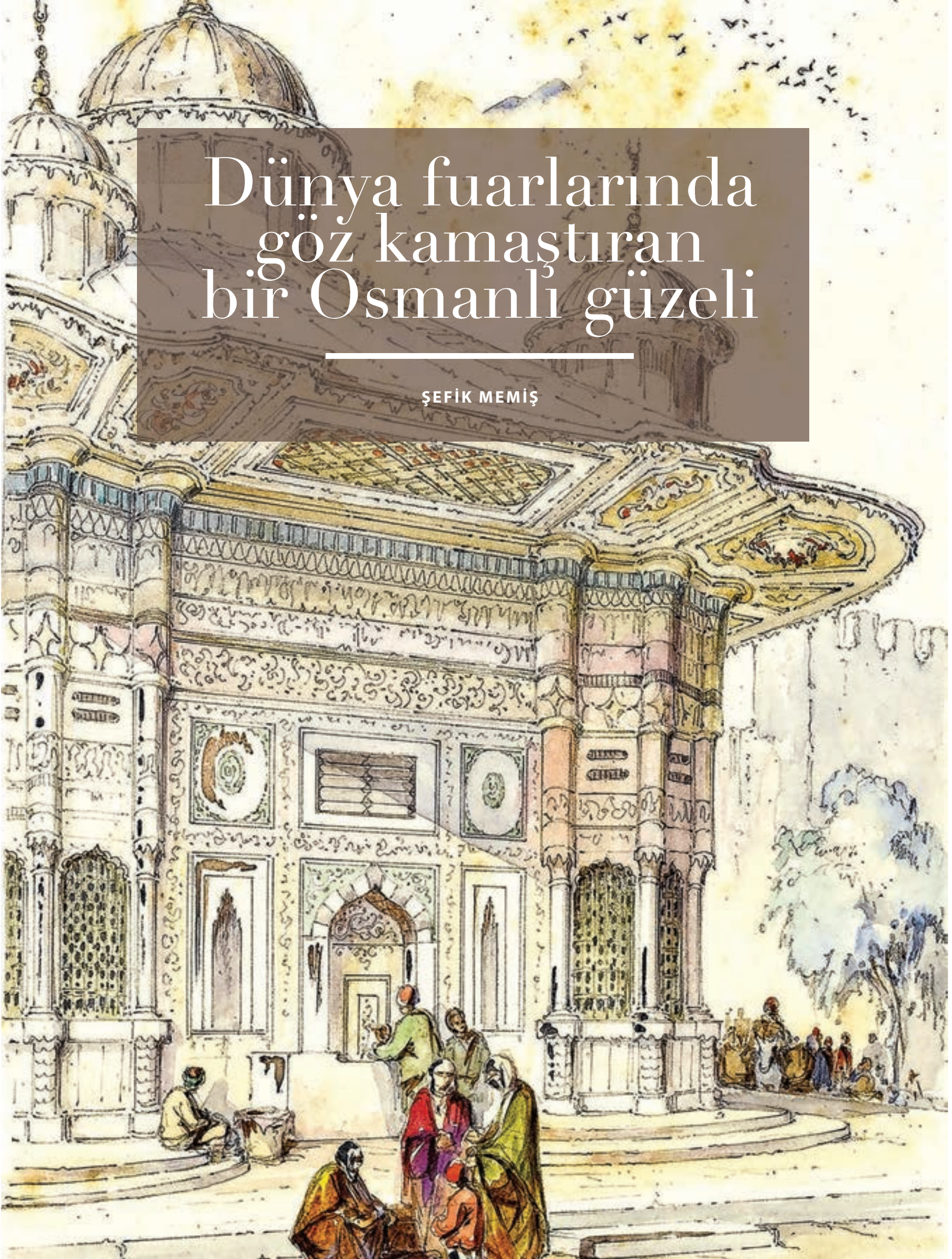

Dünya fuarlarında göz kamaştırıcı bir Osmanlı güzeli

ŞEFİK MEMİŞ

“Aç besmeleyle iç suyu”

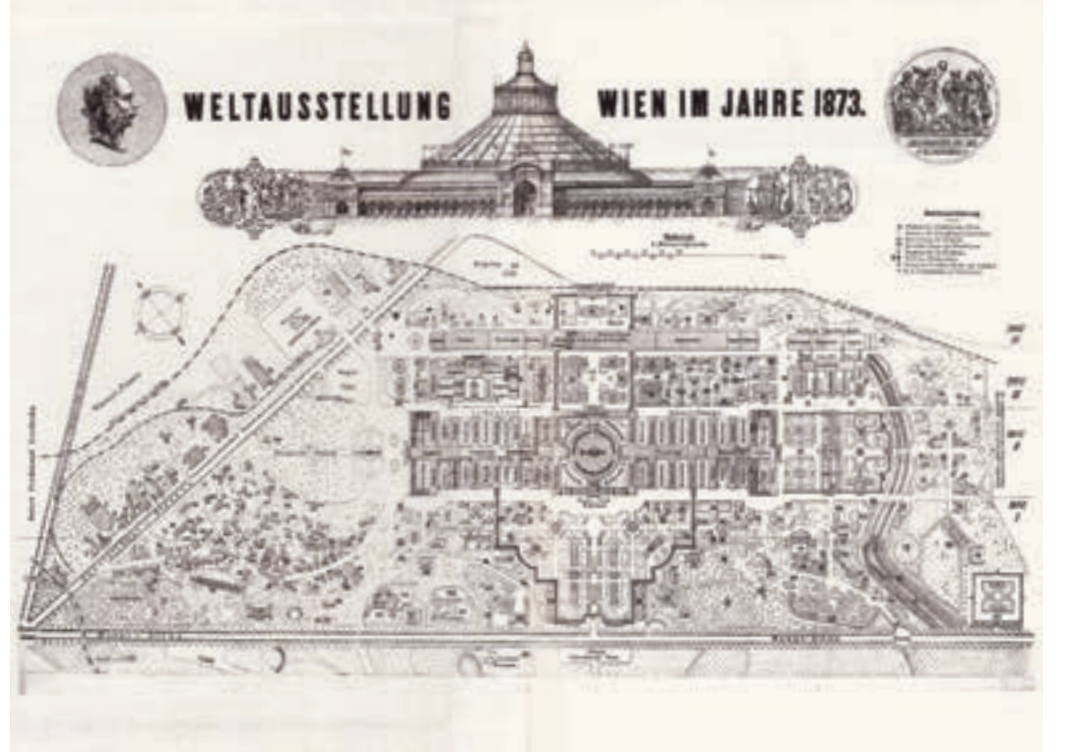
Viyana Dünya Fuarı zemin planı, 1873.

T

OPKAPI Sarayı'nın Bâb-ı Hümâyün kapısı yakınında, XVIII. yüzyıla girilirken tahta oturan III. Ahmed, Dâmat İbrahim Paşa'nın tavsiyesiyle bir çeşme inşâ etmeye karar verdiğinde, bunun, târihe “Lâle Devri” olarak geçecek, devr-i iktidârını yeni yüzyılla bütünleştirecek ve iktidârının haşmetini simgeleyecek bir eser olduğunu bilmiyordu. Şiirden, edebiyattan, sanattan anlayan ve sanatçıları koruyan bir pâdişah olan III. Ahmed'in kendisi de bir sanatçıydı, usta hattatlardan ders almıştı. Bu yeteneğini de yaptırdığı kitâbesinin son beytini bizzat kendisi yazarak göstermiştir. Rivâyetlere göre çeşmenin her cephesinde bulunan çeşme ve sebillerin üzerine işlenen ondört kıtalık kasîdeyi Seyyid Vehbi kendi söyleyip kendi yazarken, kasîdenin son beytini yazma şerefi sanatçı pâdişah III. Ahmed'e âittir: “Aç besmeleyle iç suyu, Han Ahmed'e eyle duâ.”¹

Ne var ki pâdişah, Patrona Halil İsyânı ile iktidardan ferâgat etmek zorunda kalmıştır. Bânîsi ile ilgili bu trajik gelişmeye inşâ çalışmaları devam ederken şahit olan çeşmenin mîmârının kim olduğu konusunda bir bilinmezlik söz konusudur. Her ne kadar dönemin mîmarbaşısı Kayserili Mehmed Ağa olsa da onun çeşmenin mîmârı olduğuna dâir kesin bilgi bulunmuyor. Bu konuya ilişkin tek bilgi, “alem ve şebekelerinin yaldızlanması'nın onun tarafından yapılmış olması” şeklindedir.²

III. Ahmed Çeşmesi'ni önemli kılan bir diğer husus, onun inşâsıyla birlikte Osmanlı çeşme mîmârîsinin duvar cephe çeşmesinden Batılı mîmârî modalarının etkisine kapılarak farklı bir tarza evrilmiş olmasıdır. Bir başka ifâdeyle çeşme, hem bezemeli yuvarlatılmış köşe sebilleri hem geniş saçakları hem Avrupa'nın çeşmelerle süslü meydanlarını çağrıştıran konumu ile Osmanlı

mîmârîsinde Avrupâî tarzda bir şehirçilik anlayışının öncüsüdür. Dolayısıyla III. Ahmed Çeşmesi, Osmanlı klasik döneminden Batı etkisine geçişin “en güzel” örneklerinden biridir. Mîmârı konusundaki bilinmezliğe sıkça yapılan vurgulamalar, belki de özellikle bu sebepten ötürüdür.

BATI ÜSLUBUNUN TÜRK SANATINA SIZDIĞI ESER

Çeşmenin Osmanlı kültürü için ifâde ettiği anlama ilişkin önemli bir tespiti, Semavi Eyice yapar: “III. Ahmed Çeşmesi, Türk sanatına Batı sanat üslubunun sızmaya başladığı bir dönemin eseridir. Bu bakımdan onda klasik çağın sâdeliği yoktur. Bütün satırlar hiçbir boş yer bırakılmadan tezyin edilmiş olup bu bezemelerin bir kısmının Türk süsleme sanatına âit olmasına karşılık aralarında Batı Avrupa sanatından alınmış motifler de görülür.

Bu motiflerin tamâmen hâkim olduğu yer, geniş saçığın alt yüzü ile çeşmelerin etrâfını çeviren dal kıvrımlarıyla bezenmiş çerçeve şeritleridir.”³

Dört cepheli bir meydan çeşmesi olarak III. Ahmed Çeşmesi, su mîmârîsinin zarif bir örneğidir. Kare biçiminde olan çeşmenin dört bir köşesinde dışarı yarım yuvarlak çıkıntılar hâlinde taşan üçer şebekeli sebilleri bulunan çeşmenin her cephesinde birer çeşme yer alır. Çeşmenin sâdece Marmara denizine bakan cephesinde, diğer üç cephede bulunan ikişer nişin yerine iki küçük kapı bulunur. Bu kapılardan çeşmenin içine girildiğinde ortada sekizgen bir su haznesi ve dış duvarları dolaşan bir dehlizin olduğu görülür. Su, bu dehliz vâsıtasıyla dört bir köşede bulunan sebillerine ulaşır.⁴ Çok geniş saçakları, kurşun kaplı ahşap bir çatısı olan çeşmenin çatısında kenarlarda dört tâne küçük, ortada bir tâne büyük olmak üzere beş kubbe,

III. Ahmed Çeşmesi replikasında Osmanlı ustaları çalışırken, 1873.

Viyana Dünya Fuarı'nda III. Ahmed Çeşmesi, 1873.

bu kubbelerin içlerinde oyma yazı olan altın yıldızlı tunç alemler bulunur. Bir köşk görünümünde olan çeşme, köşk olarak kullanılmak için 1893 yılına kadar bir benzerinin Chicago'da inşâ edilmesini bekleyecekti.

III. AHMED ÇEŞMESİ, DÜNYA FUARLARINDA

1851'de başlayan dünya fuarlarında, Osmanlı da iddia sâhibi bir devlet olarak yerini almış, temsil ettiği coğrafyanın zenginlikleriyle birlikte ülkenin gücünü ve kat ettiği mesâfeyi teşhir etmeye özen göstermiştir. Günümüz expolarının ilk örneği olan dünya fuarlarında, katılımcı ülkeler, memleketlerinin ihtişamını yansıtan mîmârî eserlerinin replikasını inşâ eder, böylece bir anlamda o ülkeye âit bir mahalle teşkil ederlerdi. Benzer şekilde Osmanlı Devleti de ana sergi binâlarında tahsis edilen pavyonların dışında Osmanlı mahallesi ya da Türk köyü diye isimlendirilen yapı öbekleri kurmuştu. Osmanlı mîmârî eserlerinden olup da neredeyse bütün fuarlarda yer alan yapılarından biri de III. Ahmed Çeşmesi idi.

III. Ahmed Çeşmesi'nin birebir örneğinin inşâ edildiği ilk fuar, 1873 Viyana Dünya Fuarı'ydı. Bu fuara iştirak eden Osmanlı Devleti, sergi binâlarının ortasındaki geniş alana, III. Ahmed Çeşmesi'nin replikasını inşâ etti. Osmanlı'da ilk müzenin kurucusu ressam Osman Hamdi Bey'in başkanlığını yaptığı sergi komisyonunda üye olan Mösyö Baltacı'nın çalışmaları yerinde denetlemek için Viyana'ya yaptığı ziyaret sonrasında tuttuğu rapor, bu konuda çok önemli bilgiler verir. "Mösyö Baltacı'nın Viyana dönüşü sunduğu sergi binâları inşaatı hakkındaki raporu"⁵ adıyla dönem gazetelerinde neşredilen bu rapora göre III. Ahmed Çeşmesi ve sergideki diğer bâzı Osmanlı yapı ve ürünleri, çok sayıda Osmanlı ustası tarafından orada "işlenmiş", yâni yapılmıştı. Bunun için Viyana Sergi Komisyonu, özel izin vermişti. Mösyö Baltacı, bu husûsu raporunda, "Sergi Müdüriyet-i Umîmiyye'sinden verilen mezûniyet üzerine camlı dolaplar ile çeşmenin ameliyât-ı mîmârîyesinde bir hayli amele işlemekte, ve bu imâlâtta meş-

hûd olan (şâhit olunan) gayret serginin sâir mahalleri ameliyesinde görülmemektedir.” diye anlatıyordu.

III. Ahmed Çeşmesi'nin Viyana'daki konumu, iki görkemli fuar yapısının, Sergi Sarayı ile Güzel Sanatlar Sarayı'nın ortasında bulunuyordu. Çeşmenin iki tarafında geniş bahçe ile havuzlar mevcuttu. İşte bu son derece âsûde alanda, özel sûrette seçilmiş bir mahalle, Sultan Ahmed Han'ın “Ayasofya'da vâki çeşmesinin bir numûnesi yaptırılmakta” idi. Çeşmenin yapımı sürerken etrafı tahtalar ile çevrilmişti. Çeşmenin yapımında ve ince işçiliğinde; Mösyö Baltacı'nın ifâdesiyle “Bu îmâlâtta, yalnız Osmanlı üstatları işletirilmekte bulunmuştur.” 15 Kasım 1872 târihi itibâriyle inşâ çalışmaları sona ermiş, geriye sâdece çeşmenin yerine konulmasıyla, yıldız işleri kalmıştı. Çok açıktı ki Osmanlı mîmârîsinin bütün inceliklerini yansıtan çeşme, sergiyi temâşâ edeceklerin nazarıdikkatini celbedecek, onlara Osmanlı su kültürünün taşa yansıyan inceliğini ve ortaya koyduğu mükemmel mîmârîyi gösterecekti.

Baltacı, raporunda Osmanlı mahallesinde inşâ edilen yalı ve hamam için ihtiyaç duyulan “yaldızlı ve boyalı saçaklar”, “cesîm (büyük) ocaklar”, “sekiz adet büyük camlı pencere”, “Osmanlı biçimindeki iki kurna ve porselenin” Dersâadet'ten geldiğini, bu tür ürünlerin gerek İstanbul'da gerekse Viyana'da “yerli ustalar” ya da “Osmanlı üstatları” tarafından inşâ edildiğinin altını özellikle çiziyordu. Bu da gösteriyordu ki III. Ahmed Çeşmesi'nin replikası Viyana'da inşâ edilirken, sâdece yerli üstatlar tarafından müzeyyen hâle getirilmemiş, aynı zamanda çinisinden kurnasına kadar gerekli malzemeler de Memâlik-i Mahrûse'den getirilmişti.

ÇEŞME, ARTIK KÖŞKÜR

“Eski Dünyâ”nın ayakta ve güçlü olduğunu göstermek isteyen kadim bir ülkesi sıfatıyla Osmanlı İmparatorluğu, “Yeni Dünyâ”nın yıldızı hızla parlayan devleti ABD'ye, bu kez 1893 Chicago Dünya Fuarı için gelmişti. Aslında imparatorluk eşyâsı, 1876 yılında bağımsızlığın 100. yılı anısına düzenlenen Philadelphia Dünya Fuarı'na da

katılmış, burada ürünlerinin yanı sıra geleneksel Türk kahvehâne kültürünü, mîmârîsinden Amerikan hanımlarına kahve ikram eden leventlerine kadar yansıtmayı başardığı için büyük ilgi çekmişti. Ama Chicago Dünya Fuarı'na özel bir hazırlık yapan Osmanlıları, burada temsil eden önemli yapıt, III. Ahmed Çeşmesi idi. Bu kez temsîliyet biraz farklıydı. III. Ahmed Çeşmesi'nin benzerinin inşâsının yerine mîmârîsinden mülhem tasarlanan müstakil Osmanlı Dâiresi, bir başka ifâdeyle “Osmanlı Pavyonu” ve yönetim binası inşâ edilmişti. Bu amacı temin etmek, yâni çeşmeden bir pavyon binası çıkarabilmek için de bâzı değişiklikler

yapmak kaçınılmaz olmuştu. Bu değişikliklerin en önemlisi “cesâmet” bakımından ortaya çıkmış, pavyon binası çeşmeden çok daha büyük ölçekte inşâ edilmişti. İlâveten, çeşmenin köşelerindeki kavisli sebiller kaldırılmış, ayrıca ortadaki girişe bir merdiven eklenmişti. Çeşmeye nazaran daha sâde bırakılan üç bölmeli cephesi ile yapı, dikdörtgen planlı tutulurken üst kotta yapıya yataylığını vurgulayan geniş saçaklı bir çatı eklenmişti.⁶

III. Ahmed Çeşmesi'nden ilhamla yapılan Osmanlı pavyonunun dört köşesinde, tıpkı çeşmede olduğu gibi küçük kubbe, ortasında ise daha büyük bir kubbe bulunuyordu. Çeşme-köşkün

*Bu görkemli çeşme Doğu'nun bütün birikimini,
egzotikliğini ve esrâ rengizliğini taşıdığı için
Batı'nın hayranlığını kazanır. Batı etkisinde yeni bir tarz
oluşturduğu için ise Doğu'nun ümîdini temsil eder.*

duvarları Beyrut'tan getirilen oymalarla süslenmiş, kapılarının üzerinde Feshâne-i Âmire'nin kırmızı çuhaları, onların da üzerine ay yıldız süslemeleri konmuştu. Tavanlar ipekli kumaşlarla kaplanırken iç duvarlarda Hereke kumaşları asılmıştı. Zemîne, Uşak halıları serilmişti. Kapının sağ ve sol köşelerine ise Tersâne-i Âmire'de yapılan kütüphâne ve yazıhâneler konmuştu. Pencerelerde sırmalı Şam perdeleri ile muhâcir dokuması perdeler asılmış, iskemeleler ise sedef kakmalı ve yuvarlak olarak yapılmıştı.⁷ Yâni çeşme-köşkün içinde ne suyun depolandığı hazne ne de çeşmelere ve sebillere dağıtıldığı dehliz bulunuyordu.

1893 Fuarı anısına, sergi süresince Chicago'da Osmanlıca yayımlanan Musavver Chicago Sergisi isimli mecmuada, çeşmenin esin kaynağı olduğu Osmanlı pavyonu ve yanı başındaki yönetim binâsı şu şekilde târif ediliyordu:

“Solda, yâni Balıklar Dâiresi'nin tam karşısında, etrâfî ağaçlarla çevrili gâyet zarif bir köşk (pavyon) bulun-

maktadır. Bu köşkün ne kadar zarif, ne kadar süslü olduğunu târif etmek imkânsızdır. Köşk, ağaçlar arasında gizlendiği için köprüden birdenbire göze çarpmaz ise de üzerinde dört köşesindeki küçük kubbeler ile ortadaki büyük kubbe ve bu kubbenin zirvesinde dalgalanan Osmanlı sancağı sâyesinde derhâl göze çarpmaktadır. Sancağı gören kimse o tarafa yöneldiği zaman ağaçların dalları arasından köşkün Beyrut'tan gelme oymalarla süslü duvarlarını görür. Bu manzara gerçekten pek güzeldir. Biz yanına varıp seyredelim. Bu köşk, dört köşeli olarak düz bir yüzey üzerine, yoldan biraz içeriye yapılmış ve dört tarafına da birer kapı açılmıştır. Bu kapılar tamâmen dört bir tarafa nâzırdır. Köşkün yalnız kuzey ve güney kapılarının önü yol için ayrılarak etrâfına dâire şeklinde çimen ekilmiş ve bu çimenliğin içerisine çiçeklerle yer yer ay yıldız şekilleri yapılmıştır. Köşkün asıl cephesi Balıklar Dâiresi'ne nâzır güney cephesi olduğundan o taraftaki kapısı ziyaretçilere ayrılmış ve kuzey kapısı

komiserlere mahsus olan dâireye nâzır olduğu için açık bırakılmıştır. Doğu ve batıya bakan kapıları dâhilen kullanıldığı için kapatılmış ve işlemeyeceği için bu kapıların önüne yol açmaya gerek görülmemektedir.

Köşkün zemîni yerden yüksek olduğundan işleyen kapıları önüne sekiz on basamaklı merdivenler yapılmıştır. Köşkün güney ciheti cephe itibar bulunduğu takdirde karşısında Balıklar Dâiresi, arkasına, yâni kuzeyine Komiserler Dâiresi, doğusuna Venezuela ve batısına da Brezilya cumhûriyetleri tarafından inşâ olunan köşkler tesâdüf eder. Köşkün dış duvarları tamâmen Beyrut'tan gelme oymalarla yapılmış ve kapıları üzerine Feshâne'nin kırmızı çuhaları kaplanarak üzerleri ay-yıldızlarla süslenmiştir.”⁸

Osmanlı Pavyonu'nun açılışında konuşan Sergi Komiseri Hakkı Bey, bu binâ için “1703'ten 1730'a kadar süren III. Ahmed'in saltanatında ihtişam ve muhteşemliğin bir dönüm noktasıdır.” diyecekti.⁹ III. Ahmed Çeşmesi, bu fuarda replika şeklinde yer alamasa da 1/20 ölçeğinde bir maketi ile bulunmuştu. Günümüzde Topkapı Sarayı'nda gümüş eserler arasında sergilenen bu maket üzerinde, “16 Ağustos 1893 tarihinde yapıldığı, Sultan II. Abdülhamid'e yirmibeşinci cülûs kutlamalarında kızı Zekiye Sultan tarafından hediye edildiği” yazılıdır.¹⁰

**ZARÂFET, SABIR VE SERVETİN
HÂRİKASI**

Sonuç olarak Eyice'nin de ifâde ettiği gibi, “III. Ahmed Çeşmesi, meydan çeşmelerinin bütün Türk sanatı târihi içinde ortaya konulmuş en göz kamaştırıcı örneğidir. Bu anıt, çeşme mîmârîsinde XVIII. yüzyılda başlayan zengin bezemeli yeni akımın da temsilcisi olup bütün benzerlerini aşan bir güzelli-

Çeşme mimârîsinden mülhem yapılan Osmanlı pavyonu, Colombia Fuar Albümü.

ğe sâhiptir.”¹¹ Bu “güzelliği” ve “göz kamaştırıcılığı” ile III. Ahmed Çeşmesi, Osmanlı İmparatorluğu’nun mîmârîden siyâsete, kültürden ekonomiye, sanat-tan sosyal hayâta kadar geçirdiği köklü değişimin başlangıcını içinde barındıran sembol bir eserdir. Bu yüzden III. Ahmed Çeşmesi, sâdece su kültürünün somutlaştığı bir çeşme değildir; aynı zamanda, biraz sonra bütün dünyâyı kökten etkileyecek olan büyük sanâyi devriminin önderliğinde başlayacak değişimin Osmanlı’daki işâret fişegidir. Osmanlı medeniyetinin bütün özelliklerini en ince noktasına kadar içeren bu eser, bir anlamda klasik dönemin muhteşem bir özeti, bir diğer açıdan ise Avrupa etkisindeki geleceği haber veren bir başlangıç noktasıdır.

Hâl böyle olunca, Doğu ile Batı’nın buluştuğu İstanbul’da, iki kıtanın kucaklaştığı bu şehirde, bütün heybetiyle Sarayburnu üzerine kurulan ve yedi iklimin yönetildiği Topkapı Sarayı’na girişi ifâde eden Bâb-ı Hümâyûn’un hemen önünde, yine bütün nitelikleriyle Doğu ile Batı’yı birleştiren bu görkemli çeşme yükselir. Doğu’nun bütün birikimini, egzotikliğini ve esrârenizliğini üzerinde barındırdığı için Batı’nın hayranlığını kazanır. Batı’nın etkisinde yeni bir tarzı oluşturduğu için ise Doğu’nun ümidini temsil eder. Bu yüzden olsa gerek, III. Ahmed Çeşmesi’nin taşıdığı anlamları en iyi, bir İtalyan yazar, Edmondo de Amicis özetler: “İnsan elinin oyup işlemediği yer kalmamıştır. Zarâfet, sabır ve ser-

vetin hârikasıdır. Hiç şüphesiz billûr bir fânus altında korunmaya değer. Bu eşsiz koca pırlanta, ilk günü kim bilir nasıl parlıyordu? Onu bir defa görmek, hayâlinin ölünceye kadar hâfızadan silinmemesi için yeterlidir.”¹²

¹ Semavi Eyice, “Ahmed III Çeşmesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, Ankara, 1989, s. 38.

² Belkıs Özel, “III. Ahmed Çeşmesi”, s.12, https://www.academia.edu/17520872/III_Ahmet_%C3%87e%C5%9Fmesi.

³ Eyice, *agm*, s. 38-39

⁴ Eyice, *agm*, s. 38-39

⁵ *Basîret*, 3 Teşrînisânî 1288 (15 Kasım 1872), Sayı 779, s. 2-3.

⁶ Yeşim Duygu Ergüne, Nuran Kara Pilehvarian, “XIX.

Yüzyıl Dünya Fuarlarında Osmanlı Temsiliyeti”, *Megaron*, c. 10, sayı: 2, 2015, s. 226.

⁷ Aytaç Işıkli, *Türkiye Fuar Albümü Osmanlı Dönemi*, İFM Yayınları, İstanbul, 2012, s. 115-116.

⁸ *Musavver Şikago Sergisi*, sayı: 2, s. 22.

⁹ Aytaç Işıkli, Mümin Balkanlı, *Türk Fuarçılık Tarihi*, İFM Yayınları, İstanbul, 2007, s. 102.

¹⁰ Ergüne, Pilehvarian, *agm*, s. 228.

¹¹ Eyice, *agm*, s. 39.

¹² R. Karakuş, S. Kızıltoprak, H. Aykut, A. Önuçak, S. Doğan, *İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyyatı*, c. 1, İstanbul, 2006, s.195.